

PAPER DETAILS

TITLE: XVII. YÜZYILDA NAKSİBENDİ TARİKATIN DEVLET VE TOPLUMLA İLİSKİSİ ÜZERİNE
BİR ÇALIŞMA (İSTANBUL DİYARBAKIR BURSA)

AUTHORS: Hakan KAYA

PAGES: 591-603

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/313587>

XVII. YÜZYILDA NAKŞİBENDİ TARİKATIN DEVLET VE TOPLUMLA İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA (İSTANBUL, DİYARBAKIR, BURSA)

Hakan Kaya

*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Doktora
Öğrencisi*

hakankaya.history@gmail.com

Özet: Bu çalışmada Nakşibendi tarikatının XVII. yüzyılda devlet ve toplumla nasıl bir ilişki içerisinde olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Konu, İstanbul, Diyarbakır, Bursa şehirleri ile sınırlandırılmıştır. Bu dönemde Nakşibendi tarikatının devletle ilişki düzeyinin hangi seviyede olduğu, devlet tarafından desteklenip desteklenmediği dile getirilmektedir. Ayrıca tarikatın toplum tarafından kabul görüp görmediği, ulema sınıfı ile olan münasebetinin nasıl olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Nakşibendi tarikatı, müderris, tekke, halk

A Study on the Naqshbandi Order's Relationship with the State and the Society in the XVIIth Century (İstanbul, Diyarbakır, Bursa)

Abstract: In the study, it is aimed to depict the Naqshbandi order's relationship with the state and the society in the XVIIth century. The proposal covers just three cities; İstanbul, Diyarbakır and Bursa. In this respect, at what level the Naqshbandi order's relationship with the state and the society was and whether the order was supported by the state has explored. Furthermore, the proposal has focused on whether the order was accepted by the society as well as its relationship with the ulema class.

KeyWords: State, Naqshbandi order, profesor, lodge, public

1. GİRİŞ

Tarikatların Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren devlet içerisinde önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Orhan Gazi döneminden itibaren muhtelif yerlerde inşa edilen medreselerin yanına zaviye, tekke ve hankahlar inşa edilmişti. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden sonra da benzer bir geleceğin sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. XVI. yüzyıldan sonra bu durumun pek fazla göze çarpmamasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Bu dönemde başa gelen padişahların hükümdarlıkta kalabilme sürelerinin çok kısa olması ve devletin eski ihtişamını kaybetmesi veya meşayihle olan ilişkilerin kısmen ihmal edilmesi gibi nedenler bu duruma sebep olarak gösterilebilir¹.

Devlet, tarikatların veya tarikat liderlerinin toplum üzerindeki etkilerini bildiğinden dolayı bunlara yabancı kalmamıştır. Tabii ki devletle tarikat erbabının ilişkilerinin her zaman çok iyi gittiğini ve aralarında herhangi bir sorun yaşanmadığını söylemek mümkün değildir. Devlet kendisini her zaman tek otorite olarak görmüş ve doğal olarak kendisine karşı bir rakibin çıkmasını engellemiştir.

1. 1. Padişahlarla İlişkisi

Osmanlı vekayinamelerinde belirtildiği kadarıyla şeyh ve dervişlere verilen imtiyazlara rağmen gerekli görüldüğü takdirde onların faaliyetleri kontrol edilmiş, şeyhler hoş olmayan fiillerde bulundukları zaman uyarılmış veya başka bir memlekete sürgüne gönderilmişlerdir².

Padişahların çoğunun tasavvuf ehli kişilerle doğrudan veya dolaylı olarak görüştükleri bilinmektedir. Mesela Fatih Horasan Nakşibendî mensupları olan şeyhlere ilgi duymuş ve onları İstanbul'a davet etmişti. Ayrıca Nakşibendîliğin Anadolu'da yayılmasında etkili olan Molla İlahî'yi (ö. 896/1491) İstanbul'a davet etmiş ancak, şeyh bunu belli bir süre ertelemiştir³. Benzer şekilde *veli*, *sofu* olarak anılan II. Bayezitîki tarıkata (Halvetî ve Bayramî) intisap etmekte bir sakınca görmemiştir⁴.

¹ HansGeorgMayer, "İctimai Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Ulema ve Meşayih İlişkileri", KAAM, çev. Hüseyin Zamanlı, s. IV, yıl. IX, İstanbul, 1980, s. 55.

² Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler" *Vakıflar Dergisi*, sayı. XII, Ankara, 1978, s. 257.; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 1984, s. 20.

³ Gündüz, a.g.e, s. 43-45.

⁴ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Sufiler Devlet ve Ulema (XVI. yy)*, İstanbul, 2000, s. 246.

Yukarıdaki durumun benzerini Yavuz Sultan Selim’de de görüyoruz. Nakşibendî tarikatından olan Halim Çelebi ile Yavuz Sultan Selim’in aralarının iyi olduğu kaydedilmektedir. Yavuz Sultan Selim’in şeyhe olan hayranlığı onu kendisine imam yapacak seviyeye kadar ulaşmıştır. Sultan Selim, Kanuni’nin eğitimini Halim Çelebi’ye havale etmiş ve Kanuni tahta geçtiğinde onu kendisine günlük 200 dirhemle hususi muallim olarak tayin etmiştir⁵. Kanuni Sultan Süleyman’ın Azerbaycan üzerine sefer yaptığı sıralarda, Şii-lerin baskıları neticesinde Safevi Hanedanı’nın atası Safiyüddin Türbesi’ne sığınan Nakşibendî şeyhi Ebu Said 955/1548’de türbeden çıkarak Osmanlı ordugâhına katıldı. Süreç içerisinde devlet şeyhe günlük 100 akçe yevmiye vermiştir⁶.

Şu bir gerçek ki çoğu padişahın belli bir tarikata bağlı olduğu görülmektedir. Sultan III. Murad’ın Halveti şeyhlerinin İstanbul’a yerleşmeleri için büyük gayretler gösterdiği, III. Selim’in Mevlevi tarikatına mensup olduğu bilinmektedir⁷. XVII. yüzyıla gelindiğinde devlet ricalinin meşayihe yönelik ilgilerinin devam ettiği görülmektedir. Ancak bu Osmanlı Devleti’nin zirvede olduğu dönem kadar canlı olmamıştır⁸.

Nakşibendî şeyhlerinin bu dönemde Osmanlı sultanlarıyla orta düzeyde ilişkileri olmuştur. XVII. yüzyılın başlarında vefat eden Ahmed Sadık Efendi ve Şaban Efendi, III. Murad’a yakın kişiler olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda III. Murad’ın (1574-1595) Nakşibendî tarikatına dâhil olduğu, Ahmed Efendi’yi tekkesinde birkaç kez ziyaret ettiği kaydedilmektedir⁹. Ahmed Sadık Efendi vebadan hayatını kaybettiğinde III. Murad’ın Divan-ı Hümayun’un toplantılarına ara verildiği dile getirilmektedir¹⁰. Padişahın ve devlet ricalinin saygısını kazanan Ahmed Sadık Efendi’nin cenaze töreni esnasında divan toplantısının ertelenmesi olayı bu etkiyi açıkça göstermektedir. Kurulan bütün bu bireysel ilişkilere rağmen Nakşî şeyhleri bu dönemde ne Osmanlı hanedanı ile ilgili meselelerde ne de devlet için hayati önem arzeden meselelere karışmışlardır. Nakşibendî şeyhleri Osmanlı Devleti’nin üst

⁵ Öngören, a.g.e., s. 248.

⁶ Hamid Algar, *Nakşibendilik*, İstanbul, 2007, s. 180.

⁷ Mayer, a.g.e., s. 55.

⁸ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sufiler, Devlet ve Ulema (XVII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2001, s. 434.

⁹ Dina Le Gall, *A Cultere of SufismNaqshbandis in the Ottoman World 1450- 1700*, StateUniversity of New York, 2005, s. 44.

¹⁰ Gall, a.g.e., s. 139.; Selanik-i Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*(971-1003/1563/1595), haz. Mehmet İpşirli, Ankara, 1999, s. 173.

kademesindeki kişilere dini nasihatlerde bulunma, manevi güç verme, dua etme gibi faaliyetlerde bulunmuşlar ve devletin üst kademesindeki kişiler de onları korumaya ve destek olmaya çalışmışlardır¹¹.

XVI. yy'da birden fazla tarikat şeyhizındıklık ve mülhidlik suçlamasından dolayı idam edilmiştir. XVII. yy'da IV. Murad tarafından idam edilen Rumiye Şeyhi'nin durumu önceki dönemlerde idam edilenlerden farklıdır. Sultan IV. Murad ile Rumiye Şeyhi ilk kez Revan Seferi sırasında karşılaştı. Dini bir önderin ordu ile sefere katılması ordu içinde oldukça olumlu bir hava oluşturunuyordu. Hem halk hem depaşalar şeyhin tekkesini ziyaret etmiştir¹². Naima bunu şu şekilde ifade etmektedir: *Serdârlar, paşalar tekyesine varıp Tebriz ve Revan ülkesinden Erzurum ve Musul ve Rûhâ ve Van'a varınca cümle memâlik-i Kürdistan'ın halkı ayağına akıp kemâl-i muhabbet ile kendiye ve i'tikâd-ı tâm ile hanedânınamuhıbb ü efgende olup cümle nüzûr ü zekât ve hedâyâ ve sadakat tekyesi dervişlerine gelip âmmeye-i nâs mâllarını kendilerinden diriğ etmezlerdi*¹³. Padişah şeyhe olan yoğun ilgiden rahatsız olmuştur. Entrikacılar Rumiye Şeyhi'nin kendini mehdi olarak ilan etme durumunun olduğunu padişaha iletmışlerdir. Şeyhin nüfuzunun farkına varan IV. Murad nihayetinde şeyhi idam ettirmiştir. Sultan İstanbul'a döndüğünde şeyhi idam ettirdiği için çok büyük bir pişmanlık duyduğu rivayet edilmektedir. Şeyhin evinde yapılan araştırmalar neticesinde isyana dair herhangi bir emare (işaret) görülmemiştir. Sultan, şeyhi idam etmekle büyük bir hata işlediğini fark etmiştir¹⁴.

IV. Murad yaptığı yanlışlığın farkına vardığında bunu telafi etme yoluna gitmiştir. Padişah Kabi Köyü'nü şeyhin ailesine bağışlamış ve bu köy 1910 yılına kadar Rumiye Şeyhi'nin soyundan gelen kişilerde kalmıştır¹⁵. Sultan Murad'ın vefat ettiği sırada dudaklarından "Ah Şeyh-i Rumi" sözleri dökülecek kadar şeyhten etkilendiği kaydedilmektedir¹⁶. Tarikat şeyhinin sefer esnasında padişaha eşlik ederek ordu ile beraber sefere katılması ordunun manevi gücünün canlı tutulmasını sağlamıştır. Mesela Esiri Damadı Mustafa Efendi, III. Mustafa'nın Nemçe Seferi'ne çıkması üzerine padişaha eşlik etmiş, Nemçe Seferi'nin zaferle sonuçlanması sonucunda Hekim Çelebi Zaviyesi şeyhliği kendisine tevcih edilmişti¹⁷.

¹¹ Gall, a.g.e., s. 139.

¹² Martin van Bruinessen- Hendrik Boeschoten, *Evlîya Çelebi Diyarbakir'de*, çev. Tansel Güney, İstanbul, 2003, s. 98.; Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, çevirenler: Nevzat Kırâç-Bülent Peker-Halil Turan-sal-Selda Somuncuoğlu-Levent Kafadar, 5. Baskı, İstanbul, 2005, s. 60.

¹³ Mustafa Naima Efendi, *Naima Tarihi*, c. III, İstanbul, 1283/1866, s. 386.

¹⁴ Algar, a.g.e., s. 185-86.

¹⁵ Şevket Beysanoğlu, *Bütün Yönleriyle Diyarbakır*, İstanbul, 1963, s. 156.; M. Şefik Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyarbakır Velileri I-II)*, İstanbul, 2004, s. 90.

¹⁶ Algar, a.g.e., s. 185-86.

¹⁷ Mehmed Şeyhi Efendi, *Vekayii'l-Fudala*, c. II, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 1989, s. 417.

Nakşibendiliğin Müceddidiye kolunun Osmanlı topraklarında yayılmasında büyük etkisi olan Murad Buhari'ye devlet ricalinin ilgisinin büyük olduğu bilinmektedir. Murad Buhari'nin manevi cazibesine kapılan III. Mustafa, şeyhe Şam'da iktalar verdi. Ancak daha sonra halkın Murad Buhari'ye göstermiş olduğu ilgiden ürken Çorlulu Ali Paşa¹⁸ şeyhi hac maksadıyla şehirden çıkarmış. Ancak Alaiye yakınlarında şeyh yalnızlığa terk edilmiştir¹⁹.

Nakşibendi tarikatından bazı kişiler padişahlarla veya devlet ricaliyle orta düzeyde münasebetleri olduğu belirtilmektedir. III. Mustafa, önemli bir şair, hattat ve bestekâr olan Hocaşade Mehmed Enveri'den zaman zaman hat dersleri aldığı kaydedilmektedir²⁰. Aynı şekilde Celali isyancısı Hasan Paşa'nın Bursa'yı hakimiyeti altında tuttuğu sırada Açıkbaş Mahmud Efendi, IV. Mehmed'e bağlılığını göstermiş bundan dolayı padişahın büyük teveccühünü kazanmıştır.²¹ Arşiv belgelerinde tarikat şeyhlerinin veya onlara bağlı olan kişilerin faaliyet merkezleri olan tekkelere çeşitli yardımların yapıldığı veya faaliyetlerini daha kolay yapabilmeleri için farklı imkânların sağlandığı bilinmektedir. Mesela bunu 1045/1635-36 tarihli belgede Dersaadet'e gelen suların dağıtılmasında görüyoruz.²² Devlet tarikat mensuplarına maaş yardımında da bulunmuştur. Nakşibendî tarikatından olan bazı kişilerin gümrük malından maaş aldıkları da görülmektedir. Mesela Seyyid Ali Nakşibendî (ö. 1109/1699-1700) Diyarbakır Gümrüğü malından günlük otuz beş akçe yevmiye almıştır²³. Bu bilgilerden hareketle Nakşibendi tarikatının orta düzeyde desteklendiğini söyleyebiliriz.

1. 2. Nakşibendî Tarikatının Merkezi Yönetimle İlişkisi

Osmanlı Devleti'nde padişah ve yakınlarının yanı sıra, tasavvuf erbabını gönülden destekleyen veya onlara saygı gösteren çok sayıda devlet ricalinin de olduğu bilinmektedir. Tasavvuf müessesesi sadece normal avam tabakasını etkilememiş, aynı zamanda her seviyeden devlet ricalinin de ilgisini çekmiştir²⁴. Kâtip Çelebi, Rumiye Şeyhi'nin nice yıllar caminin yanındaki tekkesinde

¹⁸ Bkz. Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul, 2006, s. 112.

¹⁹ Kasım Kufralı, *Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırma Merkezi, nr. 337, İstanbul, 1949, s. 161.

²⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 389.

²¹ Şeyhi, *a.g.e.*, c. I, s. 49.; İsmail Belig, *Güldeste-i Riyaz-ı İrfan*, Bursa, 1302/1884, s. 154-159.

²² BOA, TS. MA.d, nr. 9625, 1058/ 1648.

²³ BOA, İE. EV., nr. 29-3304, 1111/1701.

²⁴ Öngören, *a.g.e.*, s. 320.

tarikatin irşad ve neşrini yaptığını kaydetmektedir. Şeyhin tekkesini avam ve havas tabakasından çok sayıda kişinin ziyaret ettiğini belirtmektedir²⁵. Başka bir örnek verecek olursak, bazı sorunlardan dolayı İstanbul'a çağrılan Açıkbaş Mahmud Efendi (Rumiye Şeyhi'nin yeğeni) göstermiş olduğu keramet neticesinde Köprülüzade Mehmed Paşa'dan büyük bir ilgi görmüştür. Ayrıca on iki ilim hakkında yazdığı bir eseri Köprülüzade'ye hediye etmiştir.²⁶

Bazı devlet adamları meşayihe saygı duyanın yanı sıra farklı kanallarla yardım etmeye çalışmışlardır. Mesela, Malatyalı Kapağası İsmail Ağa'nın Nakşibendî tarikatına bağlı olduğu ve mensup olduğu tarikata çeşitli yardımlarda bulunduğu belirtilmektedir²⁷. Aynı şekilde Osmanlı tarihçilerinden İbrahim Peçevi, Diyarbakır'da defterdar olarak bulunduğu sırada Rumiyeşeyhi'nin toplantılarına katılmış ve bu toplantılar neticesinde kendisinde şeyhe karşı büyük bir saygı oluşmuştur²⁸.

Rivayete göre Kuyucubaşı Mehmed Paşa, Şam valisi olduğunda Saçlı Mustafa Efendi'yi ziyaret edip hayır duasını talep ettiğinde şeyh "bizde emanet bir mühür vardır sana onu vereyim Şam'a vardığında onun gibi bir mühür yaptırıp bu tarafa getiresin" diyerek Şam'dan vezirlik mührü ile döneceğini kerametten haber vermiş. Kuyucubaşı Mehmed Paşa Şam'a varır varmaz kendisine vezirlik mührü gönderilmiş. İstanbul'a vezirlik mührü ile dönen Kuyucubaşı Mehmed Paşa, Mustafa Efendi'yi ziyaret etmek için gittiğinde Mustafa Efendi vefat etmişti. Mehmed Paşa da buna karşılık şeyhin kabri üzerine bir türbe inşa ettirmiştir²⁹. Ayrıca XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarına gelen Müceddidiye kolu süreç içerisinde devlet bürokrasisi içerisinde etkili olmuştur. Mesela Murad Buhari'ye intisap edenler arasında Şeyhülislam Feyzullah Efendi gibi önemli kişiler de vardı³⁰. Görüldüğü gibi Nakşibendi tarikatının sadece padişahlarla münasebetleri olmamış aynı zamanda diğer devlet ricaliyle de münasebetleri olmuştur.

²⁵ Katip Çelebi, *Fezleke*, c. II, 1278, İstanbul, s. 213.

²⁶ Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, haz. A. Fikri Yavuz- İsmail Özen, İstanbul, s. 29.

²⁷ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü*(1565-1683), Sivas, 1998, s. 36.

²⁸ Algar, *a.g.e.*, s. 185.

²⁹ Şeyhi, *a.g.e.*, c. II, s. 150.; Uşakizade İbrahim Hasib Efendi, *Zeyl-ü Zeyli'sşakaik*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, nr. 0000242, s. 52-53.

30 Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003, s. 232-233.

2. NAKŞİBENDÎ TARİKATININ ULEMA İLİŞKİLERİ

Medreselerde görev yapan çoğu müderrisin tarikatlara yönelik ilgileri olduğu bilinmektedir. Mesela Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında ilk açılan medreseye tasavvuf geleneğinden gelen Davud-ı Kayseri atanmıştır³¹. Öngören, XVI. yüzyılda medrese çevrelerinin tasavvuf ve tarikatlara büyük rağbet gösterdiklerini ve ulemanın en çok rağbet ettiği tarikatın da Nakşibendî tarikatı olduğunu vurgulamaktadır³². Mesela Paşmakçızade Ali Efendi, Nakşibendî tarikatındandır³³. Nakşibendi tarikatının ulemanın medresedeki görevleriyle tekkedeki sorumlulukları beraber yürütme imkanını vermesi ve zikr-i hafiye icra etmelerinden dolayı çok sayıda medrese ehlinin tarikata dahil olmasını kolaylaştırmıştır³⁴.

Önceleri medrese ehli olup, daha sonra Nakşibendî tarikatına intisap eden çok sayıda kişinin olduğu bilinmektedir. Mesela medrese geleneğinden Esiri Damadı Mustafa Efendi farklı medreselerde görev yaptıktan sonra Nakşibendî şeyhlerinden Murad Efendi'ye intisap ederek tasavvuf yoluna girmiştir³⁵. Ayrıca Esiri Damadı Mustafa Bayezid, Süleymaniye, Ayasofya camilerinin vaizliğini yapmıştır. Hadis ve tefsir dersleri vermiş ve bu konuda "reisülmüfessirin ve tacülmuhaddisin" unvanını olmuştur³⁶. Aynı şekilde Mahmud Efendi de Nakşibendî tarikatına mensup olan şahıslardandır ve bazı medreselerde müderrislik görevinde bulunmuştur³⁷.

Başka bir örnek de Tireli Şeyh Ahmed Efendi örneğidir. Ahmed Efendi belli bir süre ilmiye sınıfında görev yapmıştır. Nakşibendî tarikatına girdikten sonra İstanbul'a dönmüş, Hekim Çelebi Zaviyesi'ne postnişin olarak atanmıştır³⁸. Ahmed Efendi'nin kardeşi Ömer Baki Efendi de farklı görevlerde bulunmuştur³⁹. Ayrıca Baki Eyyüp Camii'nde vaiz, muhaddis ve müfessir olarak görev

³¹ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970, s. 12.

³² Öngören, *a.g.e.*, s. 392.

³³ Mehmet İpşirli, "Paşmakçızade Ali Efendi", *D.İ.A.*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 196.

³⁴ Öngören, *a.g.e.*, s. 393.

³⁵ Şeyhi, *a.g.e.*, c. II, s. 416.

³⁶ Şeyhi, *a.g.e.*, c. II, s. 417.

³⁷ Şeyhi, *a.g.e.*, c. I, s. 570.

³⁸ Nevzade Atai, *Hadaikü'l-Hakaik fi Tekmileti's Şakaik*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 1989, s. 759.; Müstakimzade Sadeddin Süleyman, *Meşayihname-i İslam*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 0001716-001, vr. 8a.

³⁹ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 384.

yapmıştır⁴⁰. Farklı medreselerde görev yapan çok sayıda Nakşibendî tarikatı mensubu bulunmaktaydı. Mesela Bursa'da Nakşî tarikatına bağlı olan Hasan Efendi (ö. 1020/1610) çeşitli medreselerde görev almıştır⁴¹.

Bursalı olan ve Talibendzade olarak meşhur olan Mehmed Efendi'nin (ö. 1048/1637-38) Nakşibendî tarikatından olduğu kaydedilmektedir. Dönemin âlimlerinden ders alan Talibendzade çeşitli medreselerde görev yapmıştır. Daha sonra bazı büyük şehirlerde kadılık görevi yaptıktan sonra Yemen'nin Müncebe kazasına kadı olarak atanmıştır⁴². Baldırzade, ulema sınıfından Koca Müeyyedzade Mehmed Efendi'nin de Nakşibendî tarikatına bağlı olduğunu kaydetmektedir. İlmiye yolunu seçen Koca Müeyyedzade Mehmed Efendi (ö. 1023/1613), süreç farklı medreselerde görev almıştır⁴³. Bu bilgiler Nakşibendî tarikatındaki çoğu kişinin ilmiye sınıfıyla yakın bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

3. NAKŞİBENDÎ TARİKATININ HALK İLE İLİŞKİSİ

Tasavvuf ehli kimselerin padişahlarla, sadrazamlarla, askeri ve ulema sınıfıyla ilişkileri olduğu gibi toplumun büyük bir kısmını teşkil eden halkla da yoğun ilişkileri olmuştur. Tarikatlar toplumun farklı katmanlardan belki de en çok avam tabakasını etkilemiş ve bu tabakayla ilişkileri daha sıkı ve yoğun olmuştur.⁴⁴ Meşayihin hizmet mekânları olan tekkeler insanların manevi terbiyelerini yaptığı gibi toplum hayatının hemen hemen her yönüne doğrudan veya dolaylı olarak nüfuz etmiştir. Tasavvuf ehli kimseler toplumun ihtiyaçlarını kendine has bir yöntem ve hiyerarşik bir uygulamayla yerine getirmeye çalışmışlardır. Halkın yoğun olarak içinde bulunduğu bu kurumlar halkla daha iyi bir şekilde bütünleştiği için iletişimleri daha çabuk ve kolay olmuştur. Ayrıca tekkelerin mahalle, köy ve şehirlerin oluşmasında belirli bir rol oynadıkları söylenebilir⁴⁵.

⁴⁰ Atai, a.g.e., s. 601.

⁴¹ Baldırzade Salisi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, haz. Mefail Hızlı-Murat Yurtsever, Bursa, 2000, s. 140.

⁴² Muhammed b. Mustafa el Bursevi Baldırzade, *Vefayatname*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Bölümü, nr. 265-01, vr. 100-101.

⁴³ Baldırzade, *Vefayatname*, vr. 157.

⁴⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. I, İstanbul, 1998, s. 112

⁴⁵ Yılmaz, a.g.e., s. 462.

Anadolu halkının şeyhlerle veya tasavvuf kültürüne sahip olan kişilerle ilişkisi XIII. yüzyıla veya daha gerilere kadar götürülebilir. Anadolu toplumu içinde Mevlana Celaleddin-i Rumi, Hacı Bektaş-ı Veli gibi önemli şahsiyetler çıkmış, Bu kişiler yüzyıllar boyunca geniş kültürel akımların ve hassasiyetlerin kaynakları olmuşlardır⁴⁶. Halk, bazı şahısları veli olarak kabul etmiş ve bu şahıslara büyük saygı göstermişlerdir. Mesela Naima, Rumiye Şeyhi'nin bölgedeki saygınlığını şu şekilde ifade etmektedir. “Diyarbakirli ve etraf halkı kendiyemürîd ve bir mertebe mu'tekidler idiler ki “Aziz başı için” deyuand içerdiler⁴⁷. Halkın “Aziz başı için” yemin etmesi şeyhe büyük bir makam verdiklerini göstermektedir.

Evliya Çelebi 1056/1646 yılında Urmiye'ye yaptığı seyahat neticesinde Koçbaba Türbesi hakkında bazı tasvirlerde bulunmuştur. Evliya Çelebi seyahat sonucunda Koç Baba'nın Hâcegan (Nakşibendî) tarikatında *ulu sultan* olduğunu kaydetmektedir. Koçbaba'nın Rumiye şehrinde türbesinin olduğunu ve türbesinin dört tarafı güllerle çevrili olan tekkesinin 300 'den fazla fukarasının bulunduğunu ve tekkesinin o dönemde hala ulu bir tekke olduğunu söylemektedir⁴⁸. Meşayihle halk arasındaki ilişkiye verilecek örneklerden biri de Bursa Ulu Camii'nde Vaiz Ahmed Efendi örneğidir. Halkın cuma gününde Ahmed Efendi'nin elini öpmek için adeta yarıştıkları kaydedilmektedir⁴⁹.

Mesela Bahri Dede⁵⁰ hakkında aktarılan keramet bunlardan biridir. Bahri Dede'nin sakalını tıraş etmesi üzerine mahalle halkı bu durumdan oldukça etkilenmiş. Halkın kendisine soğuk davrandığını gören Bahri Dede kendisine karşı niçin böyle davranıldığını sormuş, halk sünnet olan sakalını tıraş ettiği ve bunu yapmakla bid'at yoluna girdiği için böyle davrandıkları cevabını vermiştir. Şeyh “ya benim sakalım yok mudur ve bana sakal göstermek çok mudur?” diye elini yüzüne sürüp kaldırdığında yüzünde beyaz bir sakal belirlediği ve halkın bu olay karşısında mahcup olup, şeyhten af dilediği rivayet edilmektedir⁵¹. Osmanlı Devleti'nde toplumun farklı katmanlarında olan kişiler hem hayır işlerinde bulunmak için hem de kendi mallarını korumak için vakıflar kurmuşlardır. Bu şahıslar medrese, tekke, sebil, hastane, hamam gibi

⁴⁶ Cemal Kafadar, İki Cihan Aresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, çev. Ceren Çıkan, Ankara, 2010, s. 9.

⁴⁷ Mustafa Naima Efendi, *Naima Tarihi*, c. III, İstanbul, 1283, s. 385-389.

⁴⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. IV, İstanbul, 1314/1895, s. 304-305.

⁴⁹ Muhammed b. Mustafa el-Bursevi Baldırzade, *Ravza-i Evliya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, nr. 0004613, vr. 24.

⁵⁰ Bahri Dede hem Melami hem de Nakşibendi tarikatına mensup olduğu zikredilmektedir. Bkz. Baldırzade Salisi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, haz. Mefail Hızlı-Murat Yurtsever, Bursa, 2000, s. 130.

⁵¹ Baldırzade Salisi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, s. 130.

yapılar inşa ederek vakfetmişlerdir. Kurulan bu vakıflar dini alanda hizmet eden tarikatlar için oldukça önemli olmuştur. Tarikatlar toplum bünyesinde sosyal, siyasal ve dini alanda topladıkları sempati ölçüsünde halktan maddi yardım görmüşlerdir⁵².

Tekke şeyhlerinin, dua okuyucularının ve ulemanın toplum üzerinde etkisi olmuş, halk şeyhler veya tekkeler için çok sayıda vakıf kurmuşlardır. Çoğunlukla vakıf gelirleriyle yaşayan ulema ve şeyhler, vakıf müessesesinin gelişmesinde büyük etkileri olmuştur. Örneğin, XV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın başlarına kadar Nakşibendî tarikatından Emir Buhari Tekkesi için kırk dört vakıf kurulduğu tespit edilmiştir. Nakşibendî tarikatı için bu dönemde bu kadar vakfın kurulmuş olmasının nedeni tarikat şeyhlerinin vazalarının, devlet adamları ve İstanbul'un zenginleri üzerinde büyük bir etki bırakmış olmasındandır⁵³.

XVI. yüzyılda vakıflarla desteklenen Nakşibendî tarikatının XVII. yüzyılda da benzer şekilde desteklendiğini görmek mümkündür. Bunu da 1009/1600 yılı *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nden öğrenmekteyiz. Örneğin Bedred-din Mahmud b. Abdi Hacı Vakfı'nın şartında şu ifade geçmektedir: *nefsine ba'dehu li-eb ve ümm kar(ın) daşı oğlu Abdi bin Yusuf'a ve vakımezburunmüdebber-i İsmail ve müdebberesi Hasna Bola sakın olmak şartıyla badehu Emir Buhari masalihine ola halen masalihiiçün tasarruf iderler*⁵⁴.

Yine aynı şekilde başka vakıfların kuruluş şartında benzer ifadeler görmek-
teyiz. Mevlana Ahmed Dede Vakfı'nın kurucusu vakıftan önce kendisinin sonra eşi Münevver' in sonra salih ehli kişilerin olması gerektiğini ve bu salih kişilerin de Nakşibendî tarikatından olmasını şart koşmuştur. Ayrıca her sabah vakıf sahibinin ruhu ve vakfın devamı için Yasin Süresi'nin okunması gerektiği de şart koşulmuştur⁵⁵. Edirnekapı dışında olan Emir Buhari Zaviyesi için Mahmud Efendi ve Hamza Çavuş vakıf kurmuş ve vakfın nezaretinin de Emir Buhari'nin evladına ait olmasını şart koşmuştur⁵⁶. Mesela Emir Buhari Zaviyesi'nde görev yapan Şeyh Mustafa 1062/1652 yılında İhtisap Ağası

⁵² Hasan Küçük, *Osmanlı Devleti'ni Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, İstanbul, 1976, s. 140.

⁵³ Baheeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara, 2003, s. 78.

⁵⁴ Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009/1600*, İstanbul, 2004, s. 321.

⁵⁵ Canatar, *a.g.e.*, s.321.

⁵⁶ BOA, AE. SMMD. IV, nr. 67/7931, 1099/1689-90.

Osman Ağa'dan dört yüz elli akçe almıştır⁵⁷. Benzer şekilde Şemhane Emini Mahmud Beşe'nin 1062 (1652) yılının Şaban ayında Emir Buhari Tekkesi'ne yedi yüz elli akçe verdiği görülmektedir⁵⁸. Mesela Bursa'da kurulan Karaçelebizade Mehmed b. Hüsameddin Efendi Vakfı'nda tekkelerde bulunan kişilere yiyecek yardımı yapıldığı görülmektedir. Hisar'da bulunan Nakşibendi zaviyesi de bu tekkeler arasındadır. Vakıf Nakşibendi zaviyesine her sene on kile buğday yardımı yapılmasını şart koşturmuştur⁵⁹.

4. SONUÇ

Nakşibendî tarikatının devlet ve toplumla orta seviyede bir ilişki kurduğu görülmektedir. Devletin daima kendini birinci otorite olarak gördüğünü, Rumiye Şeyhi'nin idam edilmesinde görmekteyiz. Ancak yeri geldiğinde devlet, adı geçen tarikata çeşitli yardımlar yapmaktan da geri durmamıştır. Mesela devlet, ya tarikatın faaliyet alanı olan tekkelere yardımda bulunmuş ya da tarikatın müntesiplerine hazineden yardım sağlamıştır.

Araştırmada Nakşibendî tarikatının münasebet kurduğu başka bir sınıfın da ilmiye sınıfı olduğu anlaşılmıştır. Medrese ehli çok sayıda kişinin Nakşibendî tarikatına bağlandığı görülmüştür. Süreç içerisinde ulemanın büyük rağbet gösterdiği Nakşibendî tarikatı ilmiye sınıfı arasında oldukça etkili olmuştur. Ayrıca başkentin önemli camilerinde vaizlik yapan Nakşibendi bağlıları, tarikatın yayılmasında büyük etkileri olduğu söylenebilir. Yapılan araştırma neticesinde tarikatın adı geçen üç şehirde oldukça etkili olduğu ve devlet-toplum bağlamında orta düzeyde ilişki kurduğu anlaşılmıştır.

Araştırmada Nakşibendî tarikatının Osmanlı toplumunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan avam tabakasıyla yoğun bir ilişki içerisinde olduğu ortaya konulmuştur. Çünkü tarikat ve halk birbirlerini karşılıklı olarak beslemişlerdir. Halk manevi duygularının tatmin olmasında tarikatlara ihtiyaç hissetmiş, tarikatlar da kendi faaliyetlerini gerçekleştirmek için halka gereksinim duymuşlardır. Bundan dolayı halk Nakşibendî tarikatına gerek kurdukları vakıflarla gerekse para ve mal yardımı sağlayarak destek olmuşlardır.

⁵⁷ BOA, İE. EV., nr. 18/2187, 1061/1651.

⁵⁸ BOA, İE. EV., nr. 18/2111, 1062/1652.

⁵⁹ Karaçelebizade Mehmed b. Hüsameddin Efendi Vakfiyesi, VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 588-207-182.

5. KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

- _____. *Ravza-i Evliya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, nr. 0004613.
BOA, AE. SMMD.IV, nr. 67/7931, 1099/1689.
BOA, İE. EV.,nr. 18/2187, 1061/1651.
BOA, İE. EV.,nr. 29/3304, 1111/1701.
BOA, İE. EV., nr.18/2111, 1062/1652.
BOA, TS. MA.d, nr. 9625, 1058/ 1648.
Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I- V, İstanbul, 1314/1886-87.
Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, c. II, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz, İstanbul, 2006.
İsmail Belig, *Güldeste-i Riyaz-ı İrfan*, Bursa, 1302/1884
Karaçelebizade Mehmed b. Hüsameddin Efendi Vakfiyesi, VGMA, *Vakfiye Defteri*,nr. 588-207-182.
Katip Çelebi, *Fezleke*, c. II, İstanbul, 1289/1869.
Mehmed Şeyhi Efendi, *Vekayii'lFudala*, c. I-II, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 1989, Çağrı Yay.
Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, haz. A. Fikri Yavuz- İsmail Özen, İstanbul.
Muhammed b. Mustafa el-Bursevi Baldırzade, *Vefayatname*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Bölümü, nr. 265-01.
Mustafa Naima Efendi, *Naima Tarihi*, c. III, İstanbul, 1283.
Müstakimzade Sadeddin Süleyman, *Meşayihname-i İslam*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, nr. 0001716-001
Nevzade Atai, *Hadaikü'lHakaik fi Tekmileti'sŞakaik*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 1989, Çağrı Yay.
Selanik-i Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*(971-1003/1563/1595), haz. Mehmet İpşirli, Ankara, 1999, TTK.
Uşakizade İbrahim Hasib Efendi, *Zeyl-ü Zeyli'sŞakaik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi Bölümü, nr. 0000242.

Araştırma Eserler

- Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970, Remzi Kitabevi.
Algar, Hamid, *Nakşibendilik*, İstanbul, 2007, İnsan Yay.
Baldırzade Salisi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, haz. Mefail Hızlı-Murat Yurtsever, Bursa, 2000.
Beysanoğlu, Şevket, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul, 1963, Şehir Matbaası.
Bruinessen, Martin van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, çevirenler: Nevzat Kırac-Bülent Peker-Halil Turansal-Selda Somuncuoğlu-Levent Kafadar, 5. Baskı, İstanbul, 2005, İletişim Yay.
Bruinessen, Martin van-Boeschoten, Hendrik, *Evliya Çelebi Diyarbakır'da*, çev. Tansel Güney, İstanbul, 2003, İletişim Yay.
Canatar, Mehmet, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009/1600*, İstanbul, 2004.

XVII. Yüzyılda Nakşibendi Tarikatın Devlet ve Toplumla İlişkisi Üzerine Bir Çalışma ...

- Gall, Dina Le, *A Culture of Sufism Naqshbandis in the Ottoman World (1450-1700)*, State University of New York, 2005.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 1984, Saha Neşriyat.
- İpşirli, Mehmet, “Paşmakçızade Ali Efendi”, *D.İ.A.*, c. XXXIV, İstanbul, 2007.
- Korkusuz, M.Şefik, *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Diyabekir Velileri I-II)*, İstanbul, 2004, Kent Yay.
- Kufıralı, Kasım, *Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı*, İstanbul, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırma Merkezi Kütüphanesi nr. 337, İstanbul, 1949.
- Küçük, Hasan, *Osmanlı Devleti’ni Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, İstanbul, 1976, Otağ Matbaacılık.
- Mayer, HansGeorg, “İctimai Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Ulema ve Meşayih İlişkileri”, *KAAM*, çev. Hüseyin Zamanlı, yıl. IX, sayı. IV, İstanbul, 1980.
- Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003, İnsan Yay.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Din ve Düşünce”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. I, İstanbul, 1998.
- _____, “Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, sayı. XII, Ankara, 1978.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu’da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. yy)*, İstanbul, 2000, İz Yay.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Ankara, 2003, TTK.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sufiler, Devlet ve Ulema (XVII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2001, OSAV.